

מבוא

אביבה חלמיש, עופר שיף

ה' באייר תשכ"ז, יום העצמאות ה־19 של מדינת ישראל, חל - כמה סמלי, כפי שהתברר בדיעבד - ב־15 במאי, כפי שהיה ב־1948. בירושלים התקיים מצעד צבאי צנוע, כמתחייב מהסכם שביתת הנשק עם ירדן משנת 1949, שאסר להכניס נשק כבד לירושלים. במהלך המצעד קיבל הרמטכ"ל הודעה שצבא מצרי נכנס לחצי האי סיני, ובכך הפר את ההסכמים שנחתמו כעשר שנים קודם לכן, בעקבות מלחמת סיני ('מבצע קדש'). לאחר שלושה שבועות, ב־5 ביוני 1967, פרצה מלחמה בין ישראל לשכנותיה - מצרים, סוריה וירדן, ובתוך שישה ימים החל עידן חדש בתולדותיה של מדינת ישראל.

מלחמת ששת הימים על תוצאותיה העלתה לראש סדר היום הציבורי נושאים חדשים ואף עוררה מחדש נושאים שדומה היה שירדו מעל הפרק זמן רב לפנייה. הבולט ביניהם הוא קביעת הגבולות של המדינה. היקפה הטריטוריאלי וגבולותיה של הישות המדינית היהודית שתוקם בארץ ישראל היו סלע מחלוקת בציונות לפחות מאז עלתה לראשונה בפומבי ב־1937 תכנית לחלק את הארץ בין יושבייה. הסכמי שביתת הנשק מ־1949 שקבעו את גבולותיה של מדינת ישראל וזכו להכרה בין־לאומית אמנם לא שמו קץ לכמיהתם של חוגים מימין ומשמאל להרחיב את שטחה אל מעבר לקו הירוק, אולם סוגיה זו לא תפסה מקום מרכזי בסדר היום הפוליטי ובשיח הציבורי בישראל. מאז 1967 שאלת עתידם של השטחים והאם יש לספחם לישראל או להיעזר בהם כקלף מיקוח להשגת שלום היתה לנושא מרכזי, ויש שיאמרו - הנושא בה"א הידיעה בזירה הציבורית בישראל, נושא המפלג את העם ומגדיר יותר מכל עניין אחר את ההשקפה הרעיונית וההשתייכות הפוליטית של אזרחי המדינה.

מראשית פעילותה בארץ ישראל ביקשה הציונות למצוא את האיזון הנכון בין שלושה משתנים: גודל הטריטוריה שבשליטה יהודית; מספרם המוחלט והיחסי (ביחס לאוכלוסייה הערבית) של היהודים החיים בה; ואופייה הדמוקרטי של הישות המדינית היהודית העצמאית. תוצאותיה של מלחמת ששת הימים יצרו מצב שבו המציאות הטריטוריאלית

והדמוגרפיה מאיימת על אופייה היהודי והדמוקרטי של מדינת ישראל. כמו כן המרחבים הטריטוריאליים ששלטה בהם ישראל לאחר מלחמת ששת הימים העלו מחדש את שאלת תפקידה של ההתיישבות בקביעת גבולות המדינה.

נוהג הוא בידי היסטוריונים לחלק את העבר לתקופות על פי פרמטרים שונים. את תולדותיה של מדינת ישראל מקובל לחלק לעשורים. העשור השלישי לקיומה, זה שהחל באביב 1967 והסתיים ב־1977, הוא פרק זמן מובחן היטב. ומהי נקודת הסיום המדויקת שלו? האם 17 במאי 1977, יום הבחירות שחוללו את המהפך הפוליטי והביאו לחילופי השלטון, או ביקור נשיא מצרים אנואר סאדאת בירושלים כחצי שנה לאחר מכן? מובן שהבחירה באירוע זה או אחר מעידה על מידת החשיבות וההשפעה שמייחסים לתהליכים הקשורים בו.

ומה באשר לנקודת ההתחלה של העשור השלישי? 'תקופת ההמתנה', שלושת השבועות שבין 15 במאי ל־5 ביוני 1967, היא מעין מבוא לעשור זה ורקע חיוני להבנתו ולהבנת תולדות מדינת ישראל מאז ואילך בשל היותה אירוע מכונן בהווה של החברה הישראלית. באותם שבועות הריגורל שקעו אזרחי ישראל בדאגה קיומית והיו אפופי חרדה מפני אסון בעל ממדים של שואה. וכעומק החרדות היתה גם תחושת ההקלה משהתבררו ממדי הניצחון. ההתרגשות שגרמה העלייה המהירה 'מבירא עמיקתא לאיגרא רמא' התפתחה לכלל אופוריה עד כדי אבדן חושים והיתפסות לאמונה שהתחולל נס והנה מגיעה הגאולה המיוחלת. היו אף מי שראו במלחמה ובתוצאותיה נקודת ציון חשובה יותר בתולדות עם ישראל מהקמת המדינה.

במהלך העשור השלישי השתפר מעמדה האסטרטגי של מדינת ישראל ובה בעת היא התמודדה עם אתגרים ביטחוניים שהתעצמו בעקבות מלחמת ששת הימים. חל גידול דמוגרפי מהיר ובכללו קליטת עלייה, מצבה הכלכלי של המדינה השתפר, ולצד עלייה ברמת החיים הממוצעת של תושביה גדלו הפערים הכלכליים. ככלל, עשור זה התאפיין בשינויים במערכות היחסים בין חלקי החברה הישראלית: בין יהודים יוצאי ארצות שונות, בין יהודים לערבים בתוך ישראל, וכן בין אזרחי ישראל לתושבי השטחים.

ערב העשור השלישי לקיומה מנתה אוכלוסיית המדינה 2,657,400 תושבים, ולקראת סופו הגיע מספר תושביה ל־3,575,400 (גידול של כ־35 אחוזים). כשליש מן הגידול באוכלוסייה היהודית מקורו בהגירה. כ־350,000 עולים הגיעו לארץ במהלך העשור; תחילה, בשנים שמיד לאחר המלחמה, מרביתם היו מארצות המערב, ומאז 1971 - בעיקר מברית המועצות. ערב מלחמת ששת הימים השתרעה מדינת ישראל על פני 20,770 קמ"ר; במהלכו של העשור השלישי היא שלטה על שטח גדול פי שלושה ויותר משטחה בגבולות הקו הירוק.

בשנים 1967-1977 היה העולם נתון במלחמה קרה בין הגושים המערבי והמזרחי, שבראשם ניצבו ארצות הברית וברית המועצות. לזו האחרונה, שהיתה אז עדיין במלוא כוחה, היה תפקיד מרכזי במזרח התיכון ובסכסוכים בין ישראל לשכנותיה, שבהם היא נקטה מדיניות פרו־ערבית מובהקת ומוצהרת. מוסכם שהיה לה תפקיד של מחוחרת מלחמה באביב 1967 ובליבו הסכסוך הישראלי-ערבי בשנים שלאחר מכן. סמוך לאחר מלחמת

ששת הימים היא ניתקה את היחסים הדיפלומטיים עם ישראל, ואלה חודשו רק לאחר קריסתה של המעצמה הסובייטית ב־1991. ביחסי ישראל עם המערב חלו במהלך העשור תמורות משמעותיות, שעיקרן הפסקת התלות הביטחונית בצרפת והידוק הקשר המיוחד עם ארצות הברית, שאחד מביטוייו היה 'הרכבת האווירית' של אספקת אמצעי לחימה לישראל במהלך מלחמת יום הכיפורים.

יותר מכל עשור אחר בתולדותיה של ישראל עמד העשור השלישי בסימן מלחמות. על פי המועדים שהן פרצו והסתיימו הוא נחלק לשלושה פרקי משנה. הראשון, ממלחמת ששת הימים עד סיומה של מלחמת ההתשה (אוגוסט 1970) ותום עידן ממשלת הליכוד הלאומי (שהוקמה ערב מלחמת ששת הימים); השני, מכניסתה לתוקף של הפסקת האש עם מצרים בתום מלחמת ההתשה עד פרוץ מלחמת יום הכיפורים (אוקטובר 1973), פרק זמן שהתאפיין בשקט בתחום הביטחוני, בקיפאון מדיני ובפעילות ענפה ואף נמרצת בתחומי התרבות והחברה; והשלישי נפתח ביללת הצופרים בצהרי יום הכיפורים תשל"ד (6 באוקטובר 1973) והסתיים ב־1977.

ראינו, שמלחמת ששת הימים עוררה מחדש עניינים שדומה היה שירדו מסדר היום לאחר תום מלחמת העצמאות. כך, אל זירת הסכסוך היהודי-ערבי, שמאז 1949 ניצבה בו ישראל מול מדינות ערב, שבו ונכנסו הפלסטינים בשטחים הכבושים ובפזורות כצד של ממש. הטרור שהם נקטו לשם קידום מטרותיהם היכה בתוך גבולות ישראל, בשטחים שבשליטתה וגם בחו"ל, והיה לחלק מן ההוויה הישראלית מאז ואילך. בקיץ 1976 הגיעה פעילות הטרור נגד ישראלים לשיאה (לעשור זה), עם חטיפת מטוס 'אייר פרנס' לאוגנדה; פעולת צה"ל לחילוץ החטופים מאנטבה שבה ורוממה את יוקרתה של ישראל בעולם, לאחר שזו ידעה באותן שנים עליות (אחרי מלחמת ששת הימים) ומורדות (בעקבות מלחמת יום הכיפורים).

תוצאות מלחמת ששת הימים יצרו מציאות חדשה לערבים אזרחי ישראל, שזה לא מכבר, ב־1966, בוטל סופית הממשל הצבאי שהוטל עליהם בשנת 1948. בעקבות המלחמה נפתחה בפניהם לפתע האפשרות לקיים מגע עם אחיהם מעבר לקו הירוק, מהם היו מנותקים 19 שנים. במהלך העשור חלו שינויים באופן הפעילות הפוליטית של האזרחים הערבים ובדפוסי ההצבעה שלהם. שיעור ההצבעה שלהם לרשימות המיעוטים הקשורות במפא"י (מפלגות הלוויין) ירד ירידה דרסטית, וכן גם בהצבעה למפ"ם (עם הצטרפותה למערך), שהיתה המפלגה הציונית הראשונה שכיהן מטעמה חבר כנסת ערבי. בעשור הנסקר כאן לא היתה מפלגה שהגדירה עצמה ערבית, ורק"ח (רשימה קומוניסטית חדשה) היא זו שהיתה מזוהה בתור המפלגה המייצגת את הערבים.

ב־30 במרץ 1976 קיימו הערבים אזרחי ישראל שביתה כללית והפגנות, במחאה נגד החלטת הממשלה להפקיע שטחים נרחבים מאדמותיהם בגליל. במהלך ההפגנות שנערכו ביום האדמה, המסמן את הכניסה הממשית של האזרחים הערבים לפוליטיקה הישראלית, נהרגו שישה אזרחים ערבים מאש כוחות הביטחון, והוא היה לאירוע מכונן בהתגבשותה הפוליטית של החברה הערבית בישראל. בבחירות שהתקיימו ב־1977 התמודדה ונכנסה לכנסת לראשונה מפלגה ערבית עצמאית: 'הרשימה הערבית המאוחדת'; אף כי היא קיבלה רק מנדט אחד ונעלמה בבחירות שנערכו ב־1981, סימנה הופעתה שינוי והיתה אות לבאות.

כפי שצוין, מלחמת ששת הימים הולידה מחלוקת חריפה וממושכת סביב עתידם של השטחים שנכבשו במהלכה והדרכים להשגת שלום בין ישראל לשכנותיה. ברקע ניצבה החלטה 242 של מועצת הביטחון של האו"ם מ־22 בנובמבר 1967, שעל פיה 'רכישת טריטוריה בדרך של מלחמה היא פסולה', ובה נקבע (בתרגום מן הנוסח האנגלי שלה) שיש להשכין שלום צודק ובר־קיימא במזרח התיכון המושתת על 'פינוי כוחות מזוינים ישראלים מטריטוריות שנכבשו במסגרת הסכסוך האחרון' (בנוסח הצרפתי נכתב 'מהטריטוריות'). התפלגות העמדות בעניינים אלה חידדה את הייחוד הישראלי בחלוקת המפה הפוליטית לימין ושמאל. חלוקה זו דחקה את ההבחנה בין שמאל לימין המקובלת בעולם, דהיינו על פי עמדות בענייני חברה וכלכלה, ובמקומה הציבה עמדות בענייני מדיניות חוץ וביטחון בתור הגורם הקובע את המיצוב על הקשת הפוליטית. החלוקה לשמאל ולימין בישראל חפפה, למעשה, את זו שבין יונים לנצים, תארים שהשתרשו בשיח העולמי באותן שנים, ימי מלחמת וייטנאם.

במהלך העשור השלישי נוצרו בישראל גושים מפלגתיים גדולים, מימין ומשמאל, כתוצאה מתהליכי איחוד שהחלו לפני המלחמה. משמאל, בשנת 1965 נוצר המערך (הראשון) בין מפא"י לאחדות העבודה, ואלה התאחדו והקימו את מפלגת העבודה בשנת 1968; זו בתורה כוננה ב־1969 מערך עם מפ"ם. ומימין, בשנת 1965 נוסד גח"ל כאיחוד בין תנועת החירות והמפלגה הליברלית; ב־1973 הוא ייסד את הליכוד, יחד עם הרשימה הממלכתית, המרכז החופשי, והתנועה למען ארץ ישראל השלמה. במהלך העשור השלישי התפוגגה הברית ההיסטורית בין הציונות הדתית לתנועת העבודה ובסיומו נוצקה ברית חדשה בין הציונות הדתית לליכוד על בסיס המכנה המשותף של היחס לארץ ישראל. תהליך זה נבע מהפנייה ימינה (במובן הישראלי המעוות כפי שתואר לעיל) של המפלגות הדתיות והיה מסימני ההתחזקות של הימין על חשבון השמאל.

בראשית העשור היתה המפלגה השלטת מפא"י, בראשות לוי אשכול; באביב 1967, ערב המלחמה, הוקמה ממשלת ליכוד לאומי ובה שני שרים מגח"ל. בבחירות הראשונות לאחר המלחמה, שהתקיימו ב־1969, הגביר המערך (מפלגת העבודה ומפ"ם) את כוחו והגיע לשיא של 56 מנדטים. אולם, בעת הרכבת הממשלה החדשה העדיפה מי שעמדה בראשה, גולדה מאיר, את גח"ל הימנית על פני מפ"ם, שותפתה השמאלית למערך. בבחירות הבאות, שבשל המלחמה נדחו מסוף אוקטובר ליום האחרון של שנת 1973, הסתמנה ירידה קלה בכוחו של המערך (מ־56 ל־51 מנדטים) ועלייה גדולה בכוחו של הליכוד (מ־26 ל־39 מנדטים). השינויים במערך הכוחות המפלגתי, שכיוונם ימינה היה ברור, הבשילו ב־17 במאי 1977 לכלל אירוע שנכנס לאוצר המילים הישראלי בתור 'המהפך'. הליכוד עלה לשלטון לאו דווקא בזכות עלייה דרמטית בכוחו בבחירות אלה (נוספו לו רק שלושה מושבים, מ־39 ל־42), אלא בגלל תבוסת המערך (שירד מ־51 ל־32 מושבים); רבים מ־19 המושבים שהפסיד המערך נדדו למפלגה החדשה ד"ש (התנועה הדמוקרטית לשינוי, שקיבלה 15 מנדטים). משמע, לצד התחזקותם של גושים מפלגתיים גדולים התגלתה בשלהי העשור השלישי תופעה שצברה תאוצה בשנים שאחרי: מפלגות המתגבשות ערב הבחירות סביב אישים בולטים, סוג של התארגנות שמאוחר יותר תויג כמפלגת 'מצב רוח', מפלגות שהצבעה להן היא יותר מכול מעשה של מחאה נגד מפלגות השלטון.

העשור השלישי היה עד לסוג נוסף, אחר, של התארגנות פוליטית: תנועות רעיוניות על-מפלגתיות. מצד אחד 'התנועה למען ארץ ישראל השלמה', שהתארגנה כחודשיים לאחר המלחמה, ו'גוש אמונים' שפעל ברוחה לאחר מלחמת יום הכיפורים, ומן הצד האחר 'התנועה לשלום וביטחון', שנוסדה ב־1969 וקראה לנסיגה מהשטחים, להכרה בזכות ההגדרה העצמית של העם הפלסטיני ולהקמת ישות פלסטינית עצמאית לצד ישראל. ממשיכתה של תנועה זו היתה תנועת 'שלום עכשיו' שקמה ב־1978, לאחר שהחל תהליך השלום בין ישראל למצרים.

עוד לפני חילופי השלטון נעשה צעד ראשון, הססני, לעבר חילופי דורות בהנהגה. לאחר ראשי הממשלה לוי אשכול (יליד 1895), איש העלייה השנייה, וגולדה מאיר (ילידת 1898), אשת העלייה השלישית שבאה במקומו לאחר מותו ב־1969, תפס את מקומה, לאחר שהתפטרה ב־1974, יצחק רבין יליד הארץ (1922); זמן קצר מילא את התפקיד שמעון פרס (יליד 1923, שעלה לארץ כילד). אולם ב־1977 ניצב בראשות הממשלה מנחם בגין (1913), יליד חו"ל ומבוגר בכעשר שנים משני קודמיו. חילופי הדורות בראשות המדינה והעברת השרביט לילידי הארץ נדחו עד שנות התשעים.

במהלך העשור השלישי עלו לסדר היום הציבורי סוגיות חדשות-ישנות בתחום העדתי, המגדרי והדתי. מקצתן פרצו לפני השטח כתנועות מחאה, שהבולטת בהן היתה 'הפנתרים השחורים'. זו החלה לפעול ב־1971 (ולא במקרה היה זה בתקופה של שקט ביטחוני, כחצי שנה לאחר תום מלחמת ההתשה, ובעיצומו של גל העלייה מברית המועצות) במחאה על השוליות של יוצאי ארצות האסלאם בישראל וקיפוחם. בתחום המגדר, הפמיניזם הישראלי עשה בעשור השלישי צעדים ראשונים בזירה הפוליטית והמפלגתית ופעל ליצירת מערכות סיוע לנשים ולקידום זכויותיהן. אולם ייצוג הנשים במערכת הפוליטית בישראל נותר מאחור לחלוטין ובהשוואה לארצות מערביות אחרות. אף כי בכמחצית משנותיו של העשור השלישי עמדה אישה בראשות הממשלה, הרי מלבדה לא כיהנה ולו שרה אחת בממשלות ישראל בשנים אלה, ואת מספר חברות הכנסת באותן שנים אפשר למנות על כפות הידיים: תשע ככנסת השביעית (1969) והתשיעית (1977), ועשר בשמינית (1973). באשר לתחום הדתי, הממד הדתי בשיח הציבורי ובהגדרת הזהות של ישראלים רבים התעצם עד מאוד, כמו גם הקשר בין דת ללאום בציבור היהודי ובפוליטיקה הישראלית, ופני הימין הפוליטי בישראל לבשו גוון דתי יותר ויותר.

כמה וכמה תהליכים חברתיים ותופעות תרבותיות שהתרחשו בישראל בעשור זה, ובהם המחאה החברתית, התאטרון הפוליטי והפעילות הפמיניסטית, הושפעו מן המתרחש בעולם המערבי, לא מעט בתיווכם של שידורי הטלוויזיה. בשנת 1968, כשנה לאחר מלחמת ששת הימים, החלו שידורי טלוויזיה סדירים לכלל הציבור ואלה היו גולת הכותרת של השינוי הדרמטי, ואף המהפכני, שעבר על ישראל בעשור השלישי בתחום התקשורת. השינוי כלל ירידה במספרם של העיתונים המפלגתיים ועלייה בתפוצתם של עיתוני הערב, וכן הרחבת שידורי הרדיו: יותר רשתות ושעות שידור רבות יותר.

שידורי טלוויזיה סדירים החלו בשנת 1968 בשידור המצעד הצבאי ביום העצמאות העשרים (הטלוויזיה הלימודית פעלה מאז 1966). הטלוויזיה עיצבה מחדש את תרבות

הפנאי של הישראלים וגם הכניסה ממד חדש לשיח הפוליטי ולפעולות מחאה. בכך היא הצטרפה לשחקן חדש אחר שנכנס לזירה הציבורית-פוליטית בתקופת ההמתנה שלפני מלחמת ששת הימים: דעת הקהל, שקולה נשמע בהפגנות ובתקשורת והיא השפיעה על התפתחויות פוליטיות. ערב מלחמת ששת הימים מילאה דעת הקהל תפקיד נכבד במינויו של משה דיין לשר הביטחון וב-1974 היה לה משקל רב בהתפטרות שלו מתפקידו כשר הביטחון ובו של גולדה מאיר מראשות הממשלה.

ישראל נכנסה אל העשור השלישי לקיומה כשהיא נתונה במיתון כלכלי שאחד מסממניו היה עזיבה של אזרחים את הארץ ('ירידה') בממדים גדולים, עד כי בפולקלור הישראלי התקבעה הבדיחה על שלט שנתלה בנמל התעופה לוד: 'האחרון מתבקש לכבות את האור'. שיעור הגידול השנתי של האוכלוסייה בשנת 1966 היה הנמוך ביותר מאז 1953, ועם זאת התרחבה האבטלה. בעקבות מלחמת ששת הימים גדל מספר העולים וחל שיפור במצב הכלכלי של המדינה. בד בבד עם העלייה ברמת החיים של האזרחים התרחבו הפערים הכלכליים, התרופפה הסולידריות החברתית, התגברה החומרות ורבו מעשי השחיתות. הדוח הראשון על מצב העוני בישראל, שפורסם בשנת 1971, חשף כי 11 אחוזים מהמשפחות בישראל חיו בעוני. על רקע נתונים אלה ואחרים נוצקו בשנות השבעים יסודותיה של מדיניות הרווחה בישראל, אולם הדברים הבשילו רק לאחר המהפך ב-1977. ביטוי סמלי לשינוי הגישה בתחום זה היה הסבת שמו של 'משרד הסעד' ל'משרד הרווחה'. בעשור השלישי התבצעה רפורמה במערכת החינוך (שאושרה ביולי 1968), ובכלל זה הקמת חטיבות הביניים (כיתות ז'-ט') והארכת חינוך חובה חנים בשנתיים (עד כיתה י'). כמו כן הוגברה ההנגשה להשכלה הגבוהה, עם ראשית צמיחתן של המכללות ותחילת פעילותן של האוניברסיטה הפתוחה ב-1976.

בעקבות הניצחון המדהים בכל קנה מידה במלחמת ששת הימים, שהיה מפתיע במיוחד על רקע אווירת הנכאים שקדמה למלחמה, זכו צה"ל ומפקדיו למעמד רם ונישא בחברה הישראלית. צעד סמלי רב-משמעות בהבעת ההערצה לצבא היה הענקת תואר דוקטור לשם כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים לרמטכ"ל רב-אלוף יצחק רבין ב-28 ביוני 1967. הוא עצמו אמר במהלך נאומו בטקס: 'יכולה להישאל השאלה: מה ראתה האוניברסיטה להעניק דוקטור של כבוד בפילוסופיה דווקא לחייל, כאות הוקרה על פעולותיו במלחמה? מה לאנשי הצבא ולעולמה של האקדמיה המסמלת את חיי התרבות? מה לאלו העוסקים לפי מקצועם באלומות ולערכי הרוח?' ותשובתו: 'רואה אני בכבוד הזה שהנכם חולקים באמצעותי לחברי אנשי הצבא, הכרה עמוקה שלכם בייחודו של צה"ל, שאינו אלא ביטוי לייחודו של עם ישראל כולו'. בשנים הבאות התפוגגה התרוממות הרוח שנשבה מדבריו. אלבומי ניצחון וספרי הלל ושבח לצבא ולמפקדיו האדירו אותם לכלל גיבורים כמעט על-אנושיים, ופה ושם התפתח בצבא אורח חיים שגבל בחיי הוללות ופשתה אווירה של זחיות, שהתבררה בדיעבד כהרת אסון. מעמדו הרם של הצבא, שהיה במלוא תוקפו ב'שנות האופוריה', ספג מכה קשה במלחמת יום הכיפורים. ביטוי סמלי לירידת יוקרתו של הצבא בחלקו האחרון של העשור השלישי הוא הפסקת פעילותן של הלהקות הצבאיות ב-1975 והמרתן בצוותי הווי (שאף הם פורקו ב-1978).

לניצחון הצבאי האדיר של מלחמת ששת הימים, שהביא כאמור את החברה ישראלית לכלל אופוריה עד כדי שיכרון חושים, היה גם מחיר שהלך והאמיר בחלוף השנים. אלפי חיילים וגם אזרחים נהרגו במלחמות, בפעילות צבאית סדירה ובמעשי טרור, ואלפים רבים נפצעו, מהם נותרו נכים. השכול היה נוכח בחיי היום-יום, ולראשונה החלה החברה הישראלית, בייחוד לאחר מלחמת יום הכיפורים, לתת דעתה גם על הפגיעה הקשה של המלחמה באלה שנותרו בחיים, נכי גוף ונפש. נפילתם של עשרות חיילי צה"ל בשבי האויב במלחמת יום הכיפורים גרמה לשינוי תודעתי לעבר ענווה רבה יותר בקרב הישראלים וגם להסתכלות חדשה, אמפתית ומבינה יותר על התנהגותם של יהודים בתקופת השואה. במהלך העשור השלישי התחולל גם תהליך שנהוג לכנותו 'המישפוט' או 'המשפטיזציה' של הספרה הציבורית. כוחה של הרשות השופטת התחזק מאוד, והנוהג לפנות לבית המשפט העליון בתור בית דין גבוה לצדק (בג"ץ) צבר תאוצה. פסיקותיו של בג"ץ הטביעו חותם עמוק בעיצוב המציאות, כמו למשל ההחלטה ב־1969 לאפשר שידורי טלוויזיה בשבת ושינוי ההגדרה 'מיהו יהודי' בשנת 1970 בעקבות הבג"ץ בעניין רישום ילדיו של בנימין שליט כיהודים אף כי אמם לא היתה יהודייה. תהליך זה הוליד את התפיסה השכול שפיט, ומן העבר השני החלה להשתרש התפיסה שזיכויו בדין של איש ציבור וממלא משרה מעניק לו תעודת הכשר אגב התעלמות מכללים בלתי כתובים של אתיקה ציבורית ומנהלים של מנהל תקין. פן נוסף של ה'משפוט' היה התחזקות מעמדו של היועץ המשפטי לממשלה, שגם החל להשתתף בישיבות הממשלה, ומינוי יועצים משפטיים לכל משרד ממשלתי. ועוד בתחום המשפטי: בשנת 1968 נחקק חוק ועדות החקירה, שעל פיו הוקמה ועדת החקירה הממלכתית לחקר נסיבות פריצתה של מלחמת יום הכיפורים - ועדת אגרנט. הוועדה חרצה במידה רבה את גורלה הפוליטי של גולדה מאיר (בנוסף, כאמור לעיל, לדעת הקהל).

על אף השינויים במאזן הכוחות בין שלוש הרשויות לטובת הרשות השופטת ועלית משקלם של גורמים נוספים - חוץ־פרלמנטריים וחוץ־מפלגתיים - בעיצוב דעת הקהל ובתהליכי קבלת ההחלטות, ואולי דווקא בזכותם, נותרה הדמוקרטיה הישראלית איתנה ויציבה, וכשהתחולל המהפך בבחירות 1977 ולראשונה בתולדות המדינה עבר השלטון ממפלגה אחת לאחרת, ההעברה התנהלה במסודר וללא תקלות. אלה הם קווי המתאר הכלליים ממעוף ציפור של העשור השלישי למדינת ישראל, 1967-1977. המאמרים המכונסים בקובץ זה אינם מקיפים את כולם והם בוחנים גם עניינים נוספים שלא הוזכרו כאן. חוט השני המקשר בין מאמרי הקובץ הוא הניסיון לבחון עד כמה היתה מלחמת ששת הימים קו שבר בתולדות החברה הישראלית, ובאיזו מידה האירועים והתהליכים שהתחוללו במהלך העשור שאחריה היו המשך לתופעות ראשיתן עוד לפניו, ועד כמה הם בגדר מפנה ושינוי: אילו תהליכים שהתרחשו בשנים 1967-1977 הותנעו על ידי המלחמה ותוצאותיה, אילו תהליכים היא העצימה והאיצה, ובאילו תחומים לא הטביעה המלחמה חותם של ממש.

במסגרת דיון זה שמביא הקובץ על משמעותו של העשור ראוי לפתוח באזכור מאמרו של יואב גלבר, 'הדרך להחלטת האו"ם 242', שעיקרו ניתוח ניצניה של גישה דיאלקטית שהתגבשה

בישראל בעקבות ששת הימים. על פי גישה זאת, הניצחון במלחמה עתיד היה להביא שלום והשלמה של מדינות ערב עם קיומה של ישראל, ועם זאת עמדה בבסיסה האמונה שהזמן פועל לטובת ישראל וראייה בסרבנות הערבית יתרון ודרך שמאפשרת לישראל להישאר בשטחים. ניגוד פנימי זה בא לידי ביטוי בולט בהחלטת הממשלה מ'19 ביוני 1967 בעניין עמדת ישראל על עתיד השטחים. ההחלטה שגובשה הצהירה על נכונות להחזיר למצרים ולסוריה את השטחים שנכבשו תמורת הסכם שלום; ברם, לא פחות חשובה מהנכונות לסגת היתה גם ההחלטה להישאר בשטחים עד חתימת הסכם שלום. גלבר מנתח את חילוקי הדעות בנוגע למשמעות הדרמטית של ההצעה. לדעתו, משמעות ההחלטה נופחה עם השנים. ההקשר שבו התקבלה ההחלטה היה על סמך ההנחה של קיום ועידת שלום קרובה. כשהתברר שלא צפויה ועידת שלום, ראתה עצמה הממשלה משוחררת מההחלטה. על רקע זה, וכפי שדיין הציג את הדברים, לא היתה כאן החלטה על נסיגה אלא על גבולות, כלומר על הישארות ישראל בשטחים בשל סירוב מדינות ערב לשלום. דומה כי גלבר מזהה כאן דפוס שאפיין את התמודדותה של החברה בישראל עם תוצאות המלחמה בכמה וכמה תחומים: דווקא בשל ההשפעה המכרעת שהיתה לתוצאות אלו, הן גם גרמו לתגובות ותגובות נגד, וקבעו חלוקה חדשה של הדיון הפנימי בפוליטיקה, בתרבות ובאידיאולוגיה של החברה בישראל.

טענה מרכזית ביחס להשפעות מלחמת ששת הימים נוגעת להתעצמות הקשר המורכב בין דת ללאומיות. על פי תפיסה זאת, לכוחות הדתיים-לאומיים ששוחררו לאחר מלחמת ששת הימים היתה השפעה מכרעת שהביאה לשינויי מגמה ולתגובות נגד בחברה הישראלית. דוגמה מובהקת לגישה זאת ניתן למצוא במאמרו של אמיר גולדשטיין 'לידתה של אלטרנטיבה פוליטית: הדרך לליכוד, 1973'. על פי גולדשטיין, יש לתלות את הקמת הליכוד ואת מקומה הדומיננטי של 'חרות' בתוכו בתנועה כללית של המערכת הפוליטית הישראלית לכיוון נצי וימני יותר, ובמעבר ההדרגתי של השטחים שנכבשו במלחמת ששת הימים לחלק אינטגרלי מתפיסה עדכנית של פטריוטיות ישראלית. על רקע זה, דווקא ההתעקשות של בגין שהקמת הליכוד לא תפגע במשקלה של האידיאולוגיה השמרנית של חרות, שעד אז נתפסה כמסוגרת וקפואה, היא שהתגלתה לבסוף כמוקד דינמי שמסביבו התאחד 'המחנה הלאומי' והתגבשה 'הישראליות החדשה'.

הסוגיה שבה דן מאמרו של רונן טראובה, 'יגאל אלון והסוגיה הפלסטינית: מהכחשה להכרה', גם היא משקפת במידה רבה את התזווה ימינה של המערכת הפוליטית. לפי טראובה, בבסיס תפיסתו של יגאל אלון התגבשה הכרה בצורך לתת ביטוי לישות הפלסטינית המתגבשת, ולצד זה להימנע מהסכנות המשחיתות של כיבוש ממושך של אוכלוסייה המונה יותר ממיליון בני אדם. טראובה מצביע על כישלוננו המתמשך של אלון לשכנע את חבריו, בתנועתו שלו ובמפלגת העבודה, הן ברעיון של האוטונומיה תחת שליטה ירדנית הן בזה של ממשל עצמי. הוא רואה בכך סימן לחולשתו הפוליטית, שאת חלקה יש לזקוף לתזווה ימינה של המערכת הפוליטית בעקבות מלחמת ששת הימים. על פי טראובה, תכנית אלון שהציעה אקטיביזם ביטחוני בצד תכנית ויזמה מדינית מול הפלסטינים מיצבה את אלון כמדינאי יוני בתוך הקשת הפוליטית של התקופה, וגזרה עליו עמדת מיעוט. הוא לא הצליח לפרוץ עמדה זאת גם לאחר מלחמת יום הכיפורים, וגם

לאחר התפטרותם של גולדה מאיר ומשה דיין והקמת ממשלת רבין - בה כיהן כשר חוץ. דיון מאותו סוג אפשר למצוא גם במאמרו של אבי שילון, 'מלחמת ששת הימים והתעוררות הרעיון הכנעני'. שילון מציג את הניסיון הכושל להתעוררות כנענית לאחר מלחמת ששת הימים על רקע התעצמות הקשר בין לאום לדת שנקשר בשטחים שנכבשו, ושעיצב את פני הימין הפוליטי בישראל בגוון מסורתי-דתי פרטיקולריסטי. השוליות הפוליטית של יונתן רטוש והלל קוק, כמי שהתנגדו למגמה זאת, נגזרה על פי שילון מחריגותם במחנה הימין: בשעה שהוויכוח הפוליטי בישראל בשאלת עתיד השטחים יצר חלוקה בין ימין לשמאל על בסיס השקפה טריטוריאלית, מעטים היו פנויים להטות אוזן לחלופות שביקשו לעקר את הממד היהודי של השיבה לשטחי ארץ ישראל ההיסטורית. על אף השוני המהותי במשנתם הכנענית, רטוש וקוק היו מאוחדים באכזבה שלהם ממה שראו כמגמות יהודיות מתחזקות בעקבות מלחמת ששת הימים: מגמות של התעצמות

תודעת הגלות, והתחזקות ההזדהות עם ארץ ישראל בשם הזיקה לכתבי המסורת. התמקדות כמו זו של שילון בתגובות הנגד למגמות השינוי שסימנה מלחמת ששת הימים מופיעה בעוד מאמרים בקובץ. התנגדות זאת היתה בדרך כלל שולית מאוד בראשית העשור, אך במקרים רבים צברה כוח והתעצמה במהלכו. מאמרו של יאיר הלוי, 'נגד הזרם: ההתנגדות להתלהבות החרדית בעקבות מלחמת ששת הימים', הוא דוגמה בולטת לכך. הרקע למאמרו של הלוי הוא ההתלהבות של הציבור החרדי מתוצאות מלחמת ששת הימים. כמו רובו של הציבור הישראלי, גם הזרם החרדי המרכזי הגיב באופוריה לתוצאות המלחמה. ברם, ככל שחלף הזמן שככה ההתלהבות הראשונית והחל להישמע בהדרגה גם קולן של מגמות הפוכות שניסו לבלום את השפעת הקשר המתחזק בין דת ולאום על הציבור הדתי. בעלי מגמות אופוזיציוניות אלו החלו לבטא ביקורת ומחאה נגד מה שנתפס בעיניהם כהתלהבות מופרזת בקרב הציבור החרדי, אשר עברה לדעתם קווים אדומים של הזדהות עם המדינה. עמדות אלה חתרו באותן שנים נגד הזרם, בניסיון לערער על העמדה הפרו-ציונית הנפוצה והמקובלת בתקשורת ובציבוריות החרדית. שנים מעטות לאחר מכן, בראשית שנות השבעים, עם עליית הרב שך להנהגה, היו דעות מעין אלו לעמדה החרדית הרשמית השלטת למעשה עד היום.

מאמרו של אלון גן, "עד מוות", "על שבת אחים בצל תותחים": עוז ולוין כנביאי תוכחה אנטי-אופוריים, בוחן אף הוא קריאות תיגר על אוירת האופוריה שלאחר מלחמת ששת הימים. גן מתמקד בשלוש השנים הראשונות אחרי 1967, ובוחר שיח ביקורתי נגד ביטויי הרהב והזלזול באויב הערבי, פולחן הגנרלים, והראייה בכיבוש ארץ ישראל השלמה כניסה לעידן משיחי חדש. בשיח ביקורתי זה נטלו חלק אנשי רוח כמו ישעיהו ליבוביץ, יצחק אורפן, דליה רביקוביץ, ס' יזהר וכן עמוס עוז וחנוך לוין, שבהם מתמקד המאמר. באופן בולט יותר מהמאמרים שנסקרו עד כה, גן שם דגש לא רק על מגמת השינוי שמבטא העשור אלא גם על היותו חלק ממגמות רחבות שמבטאות המשכיות: הוא רואה בעוז ולוין מייצגים שיח ביקורתי על ההווה הישראלית שהחל עוד קודם למלחמת ששת הימים אבל עלה מדרגה והתעצם בעקבותיה. יסודותיו של שיח ביקורתי זה בתהליך היפתחותם של חלקים בחברה הישראלית לרוח תרבות המערב שכללה תפיסות אקזיסטנציאליסטיות ושיח שיצא

נגד התבטלות היחיד בפני ערכי הקולקטיב. השקפות העולם האנטי-משיחיות ואנטי-מיליטריסטיות שגיבשו עוז ולוין קדמו למלחמה, והן ששימשו לפי גן בסיס לביקורת הנוקבת שלהם נגד פולחן הגבורה ותחושת הכוח שהתעצמו בעקבותיה.

בדומה לגן גם תמר אלאור ומוטי רגב, במאמרם 'כינונו של סגנון ישראלי, 1967 - 1973', שמים דגש על מגמת ההיפתחות של החברה בישראל לתרבות המערב בתקופה של שלהי שנות השישים ומרבית שנות השבעים. לטענתם, כתוצאה ממגמה זאת התעורר יחס אמביוולנטי כלפי הדפוס הדומיננטי של תרבות ישראלית פרטיקולריסטית, ובמקום זאת נעשה ניסיון לשמר אותנטיות וילידות עם פתיחות למגמות החדשות מאירופה ומארצות הברית. אלאור ורגב מדגימים טענה זאת באמצעות דוגמאות מתחומי האפנה והמוזיקה הפופולרית. הם עוסקים ביוצרים הרואים ביצירתם הצהרה על ישראליות חדשה בעלת אוריינטציה גלובלית וקוסמופוליטית. לטענתם, הסגנון הישראלי שנוצר בשנים אלו נצרב בתרבות הישראלית כדפוס מכונן המשלב בין מזרח למערב. התפתחות זאת היתה קשורה לתופעות חוץ-ישראליות של שבירת הקודים וטשטוש גבולות יחד עם ערגה אל האתני ו'האחר' שהתרחשו בשנים אלו בעולם המערבי. בד בבד, התפתחות זאת של סגנון ישראלי חדש שמערבב ומתיך יסודות אסתטיים ממזרח וממערב היתה קשורה גם לתופעות פנים-ישראליות של פרימת הגבולות המזרחיים והמערביים של המדינה - תחושה של מרחב פתוח של טרם התבססות הכיבוש, שהיתה מנוגדת לחוויית הסגירות שאפיינה את שנות קיומה הראשונות של המדינה.

איתן בר-יוסף, במאמרו 'בצעד בטוח: מרחב, חברה ותרבות בסדרת הטלוויזיה "עברית בסימן טוב"', מתאר את העשור כתקופה שבה החברה בישראל עדיין לא הפנימה את המציאות החדשה של שטחים, שסע עדתי ופער דורות. המאמר מנתח את תכנית הטלוויזיה החינוכית 'עברית בסימן טוב', ששודרה כסדרה ללימוד עברית במשך כשש שנים, בין 1975 ל-1981. לפי בר-יוסף, הסדרה הציגה דימוי אנכרוניסטי מאוד של ההווה הישראלית. במידה רבה היא התעלמה מהשטחים שנכבשו ב-1967, הציגה עולם אשכנזי מובהק שבשוליו פועלות כמה דמויות של מזרחים או של בני מיעוטים, ותיארה מציאות מרחבית ופוליטית שכמו נלקחה מאמצע שנות השישים. מבט נוסטלגי זה שיקף לפי בר-יוסף את הקושי להתמודד עם השינויים העצומים שעברו על החברה בישראל מסוף שנות השישים ואילך. לטענתו, חוסר ההתייחסות לשסעים השונים בחברה בישראל הפך את הסדרה עד מהרה ללא רלוונטית; הקרנתה הופסקה ב-1981 ולא חודשה מאז. בהדרגה היא עצמה החלה להיכלל במבט הנוסטלגי של ילידי סוף שנות השישים ותחילת שנות השבעים.

מאמרם של טל אלמליח וענת קדרון, 'בין תרבות לפוליטיקה: מחאת צעירים בישראל', ממשיך ואף מחזק את התזה אשר נותנת דגש עיקרי למסגור המקומי והגלובלי של תהליכים ארוכי טווח שמבשילים במהלך העשור. אלמליח וקדרון דנים במחאה החברתית-פוליטית בישראל במהלך העשור. לטענתם, מדובר בתרבות מרד ששיקפה ערכים של הגשמה עצמית והתקוממה נגד מה שנתפס בעיניה כמגמות של חוסר שוויון וחוסר דמוקרטיה. במישור המקומי, מחאה זאת היתה תוצאה של בקיעים במבנה השליטה של תנועת העבודה

שהחלו להתגלות כבר בשנות החמישים, כתוצאה משינוי דפוס השליטה של מפא"י ששוב לא היה מבוסס על גיוס אידאולוגי אלא על חלוקת משאבים. תהליך זה, שכאמור ראשיתו בשנות החמישים, הוא שהביא לחוסר שוויון וחוסר דמוקרטיה גדולים יותר ולגילויי המחאה בשנות השישים והשבעים. בה בעת, שנות השישים בישרו תהליך גלובלי של כניסתו של דור חדש לחיים הציבוריים. בדומה לדור ה'בייבי בום' בארצות הברית, גם דור זה התמקד בהגשמה עצמית ומרד נגד מגמות הקונפורמיזם של הוריו. תרבות מחאת הצעירים בישראל היתה אם כך, בעת ובעונה אחת, חלק מהמחאה התרבותית והפוליטית באותה התקופה במערב, ותוצר של תהליכים מקומיים שעיקרם בהתגבשות המחאה נגד מנגנון השליטה של מפלגת העבודה.

במאמרו 'ההיגיון המעמדי של "המהפך הארוך"', 1973-1977 מתמודד גם דני גוטוויין עם התהליכים ארוכי הטווח, שראשיתם קודם לעשור השלישי, ואשר הביאו למחאה המתעצמת נגד מפלגת העבודה. בהסתמך על ניתוח מקיף של השדה המחקרי, גוטוויין מבקש להביא מסגרת פרשנית כוללת לכך שנטישת המערך התחוללה על ידי מצביעים משני קצותיו של הסולם המעמדי; הן של מזרחים בני המעמד הנמוך הן של מעמד הביניים הוותיק האשכנזי ברובו. גוטוויין מבקר את המחקרים שמתארים את ההצבעה לד"ש כהצבעה של מעמד בינוני בעל הכרה מעמדית ואילו את הצבעת המזרחים לליכוד כהצבעה נעדרת הכרה מעמדית. במקום זאת, הוא מציע לראות את שתי המגמות כתוצאה של תהליך שראשיתו בשנות החמישים: לפי גוטוויין העדפת מודל מדינת הסעד המפולחת גרמה ליצירת תלות כפולה במפא"י, של הזדקקות וחוסר בררה של המזרחים, ובד בבד לתלות של מעמד הביניים האשכנזי, שהיה תוצר של מדיניות הפילוח של השירותים החברתיים. מאז תום המיתון ב-1967 ועד המהפך ב-1977 שינה המערך את מדיניותו החברתית ועשה את ישראל ממדינת סעד מפולחת למדינת רווחה בעלת אפיונים אוניברסליים יותר ויותר. מטרת שינוי המדיניות היתה שימור שלטון המערך על רקע הלקחים החברתיים והפוליטיים של תקופת המיתון; ואולם, בפועל, ככל שמנגנוני הפילוח היו יעילים פחות, התגלה אופייה המנכר של התלות במפא"י הן מצד המעמד הנמוך המזרחי הן מצד מעמד הביניים האשכנזי שנכשל במאבקו להרחבת הפילוח ולהגדלת אפשרות ההנאה מתוצאותיו. מפגש אינטרסים זה בין המעמדות הנמוכים למעמדות הביניים הוליד את המהפך הפוליטי, והחל להיפרם מיד לאחריו, עם ראשית מדיניות ההפרטה של ממשלת הליכוד-ד"ש.

לקבוצת המאמרים שמתמקדים בהשפעות ארוכות הטווח של השינויים במנגנוני השליטה של מפא"י שייך גם מאמרו של דורון נבות, 'שחיתות ציבורית והמאבק בה'. נבות דן בסדרת שחיתויות כלכליות בין ספטמבר 1976 ועד המהפך של 1977. הוא טוען כי המאבק בשחיתות הבכירים שיקף את הירידה בלגיטימציה של העילית הפוליטית בעקבות תפקודה הכושל ערב מלחמת יום הכיפורים ובעקבות המחאה הגוברת נגד מה שנתפס כהתנהלות הלא-דמוקרטית והלא-שוויונית של מפא"י. כל אלה, יחד עם השגשוג הכלכלי, החלישו את הפיקוח המפלגתי על הנעשה בחברה ובכלכלה. כתוצאה מכך הסתמנה עלייה בהיקף עבריינות צווארון לבן, ובשל כך ב-1974 הקימה צמרת המשטרה את היחידה הארצית לחקירות הונאה. טענתו היא שתוך כדי המאבק בפרשות השחיתות

התחזקה מערכת אכיפת החוק על חשבון העילית הפוליטית הנחלשת, ובעיקר התחזקה האוטונומיה של המדינה ושל מערכת החוק ביכולתן לקדם אינטרסים ציבוריים ממלכתיים על פני אינטרסים מפלגתיים.

מאמרה של מיכל קורא, 'תור הזהב של מדינת רווחה בישראל', שייך גם הוא לקבוצת המאמרים שעוסקים בשינויים שחלו במדיניות החברתית-כלכלית של מפא"י. קורא בוחנת את שינוי המדיניות שסימנה הרחבה של הזכויות החברתיות וההוצאה החברתית לכיוון של מדינת רווחה בעלת אפיונים אוניברסליים. בשונה מחוקרים אחרים היא אינה מסבירה מדיניות זאת כתגובה למחאה החברתית, אלא כחלק מניסיונה של הממשלה למצוא באמצעות הביטוח הלאומי מקורות מימון להוצאות הביטחון הגדולות ולוויסות המשבר שנוצר עקב כך במאזן התשלומים. קורא מצביעה על כך שראשיתה של הרפורמה במדיניות החברתית ב־1970 בהכפלת גיוס משאבים באמצעות הביטוח הלאומי, וזאת קדמה בכמעט שנה לאירועים החברתיים של דוח העוני ומחאת הפנתרים השחורים. בבסיס ההסבר של קורא עומדת תפיסת הביטוח הלאומי כמנגנון נוח של גיוס הכנסות - מנגנון שנתפס כיעיל ולגיטימי ובתורו גם נתן לגיטימציה להרחבת שירותי הרווחה. העודפים בגבייה אמנם הושקעו בהוצאות ביטחון וקליטת עלייה, אבל בהמשך היה הביטוח הלאומי עם העודפים שצבר מקור זמין להיענות לתביעות החברתיות של תנועות המחאה.

בקבוצה אחרת של מאמרים בקובץ בוחנים המחברים את השפעת האירועים הגדולים של העשור, דוגמת מלחמת ששת הימים ומלחמת יום הכיפורים, על שורה רחבה של תופעות חברתיות ותרבותיות, שחלקן נמצאו עד כה בשולי הדיון על העשור. מאמרים אלו מפנים את הזרקור למשמעות הדיאלקטית, רבת-הניגודים, של האופוריה ותחושת הכוח, כמו גם להתעצמות הקשר המורכב בין דת ללאומיות בעקבות מלחמת ששת הימים. דוגמה בולטת לכך היא מאמרם של גאולה פארן, לילך רוזנברג-פרידמן ואבי עורי, 'הרפואה השיקומית בישראל בראי המלחמות'. במאמר בוחנים המחברים את התפתחות הרפואה השיקומית, שניצניה נראו לאחר מלחמת ששת הימים והתשה, אבל עיקרה בעקבות מלחמת יום הכיפורים. לטענתם, הפריחה שלה זכה התחום משקפת תפנית תודעתית בתפיסת החברה הישראלית את דמות הנכה. שינוי זה נגע למיתוס הצבר, שהיה אחד הסמלים הבולטים של מדינת ישראל בראשיתה, וכללית יותר הודגש בשיח ציוני שהאדיר את 'היהודי החדש'. שיח זה התקשה להכיל את היהודי החלש, בעל המום והנכה, שנתפס כגלותי, ולפיכך זר להוויה הציונית החדשה. אך מספרם הרב של הפצועים שנזקקו לשיקום במלחמת ששת הימים והילת הגבורה שעטפה אותם טמנו את זרעי השינוי התודעתי. הטראומה של מלחמת יום הכיפורים, שמקורה גם במספר הנפגעים הגבוה, המשיכה שינוי זה והעצימה אותו. היא סימנה נקודת שבר בחברה הישראלית בכל הנוגע למיתוס הצבר הגיבור. כפי שמראים המחברים, נקודת שבר זאת עתידה היתה להביא לתפנית בתפיסת החברה את הפצועים והנכים ולשמש נקודת מוצא להתפתחות הרפואה השיקומית ולשיפור משמעותי של ההתמודדות עם הטראומה האישית.

מאמרן של נעמה שפי וענת פירסט, 'העיר שחברה לה יחדיו: מבט דרך שטרי הכסף', מתמקד בסדרת 'שערי ירושלים' של שטרות שהונפקו בשנים 1975-1978 ושוב בשנים

1985-1980. המחברות טוענות שסדרת השערים מלמדת גם על הקונצנזוס וגם על המחלוקת שהודחקה באותם ימים. בצד ההסכמה הכללית על איחוד ירושלים (שהתקבלה כמעט ללא דיון ציבורי) נמנעה הוועדה לשטרות ולמטבעות מדיון במקומות המחלוקת; לפיכך נקודת המחלוקת העיקרית סביב העיר העתיקה - הר הבית על סמליו הקדושים לדתות המונותאיסטיות - וכן השטחים הנרחבים של סיני, הגדה המערבית על עריה ואתריה הקדושים ליהודים, ורמת הגולן - כל אלה לא קיבלו ביטוי בדיוני הוועדה. המחברות גם מציינות שאפשר לפרש את מגוון הנושאים האפשריים לסדרה שהוצעו לוועדה כראשיתו של מאבק על דמותה של החברה הישראלית המשקפת ערכים ציוניים מוקדמים או הנאחזת באידאולוגיה לאומית דתית.

מאמרו של ראובן שהם, 'בין "כנפי כסף" ל"גולני שלי": שירי הזמר ההמנוניים של צה"ל', מנתח ארבעה שירי זמר המנוניים של יחידות צה"ל. במוקד המאמר עומדת השוואה בין המנונה של נעמי שמר 'על כנפי הכסף', שהוקדש לחיל האוויר, להמנונה של דליה רביקוביץ 'בסירת שקד'. אל מול האווירה המטפיזית, העמוסה בדימויים דתיים תנ"כיים, והמבטאת נקודת מבט קולקטיבית מאצ'ואיסטית וחזון פטריוטי על-אישי קבוצתי אצל שמר, הוא מביא את שירה של רביקוביץ שחותר תחת האופוריה של מלחמת ששת הימים. הקול הדובר בטקסט של רביקוביץ מוותר על אמירות גבוהות, על רמזים מטפיזיים. במקום להכריז על גבורת היחידה ולוחמיה, הטקסט מספר על הלוחמים כבני אדם החיים את היום-יום במקום האינטימי שיצרו להם בצל מלחמת ההתשה. זאת שלא כמקום הגדול, המיתי, ששמר מעצבת לטייסים. שהם רואה כאן שני הלכי רוח האחוזים זה בזה, שני צדדים של מטבע היסטורי אחד.

מאמרו של סרג'ו דלה־פרגולה, 'אוכלוסיית ישראל בעשור השלישי: מגמות והקשרים', מאפשר לחתום את הדיון במאמרי הקובץ בשאלה נוספת הנוגעת לשינויים הרבים שחלו במהלך העשור השלישי: רבים מהמאמרים בקובץ בחנו את מגמות השינוי שמסמן העשור על בסיס תהליכים שהחלו בעשורים הקודמים. כיוון חשוב נוסף שמאפשר מאמרו של דלה־פרגולה בוחן את משמעות השינויים שבמהלך העשור כפי שהיא מתבררת בדיעבד, על רקע העשורים שלאחריו. בין הסוגיות שמעלה דלה־פרגולה, ושחשיבותן מתבררת בפרספקטיבה היסטורית, בולטות אלו שלא קיבלו דגש מספיק במאמרי הקובץ. כך לדוגמה התגברות העלייה מברית המועצות ומארצות הברית, שהשפעתה העצומה על החברה בישראל תלך ותתברר בשנים הבאות. בשולי גל העלייה הגיעו מספרים קטנים של לא־יהודים, אבל מספרם עתיד היה להתעצם ולעורר שאלות סבוכות בנוגע לחוק השבות ולהגדרת 'מיהו יהודי'. גל העלייה הוא גם חלק מתופעה כללית של חיזוק המרכיב היהודי בזהות הישראלית; סוגיה זאת שנוגעת לוויכוח הפנימי על מהות הישראליות וכיווני ההתפתחות הרצויים שלה תמשך ותעמוד במוקד הדיון הציבורי לאורך שנים. דוגמה נוספת נוגעת לנתונים לגבי ההתיישבות היהודית בשטחים. נתונים אלו מסמנים תהליך שהתגבר התגברות של ממש רק לקראת סוף העשור, אבל עתיד להיות תופעה משמעותית מאוד בעשורים הבאים. נלווה לכך השיח בנוגע למאזן הדמוגרפי בין יהודים לערבים שהתעצם בעשור זה, אך חשיבותו הולכת ומתבררת רק בפרספקטיבה היסטורית. כאמור, רבים מאירועים אלו מקבלים אזכור שולי יחסית במאמרים

שבקובץ הנוכחי. מבחינה זאת ניתן לומר כי הקובץ שלפנינו עשוי להוות בסיס לדיון נוסף שעיקרו בתהליכים שראשיתם בעשור השלישי לקיומה של מדינת ישראל, ושחשיבותם מתבררת רק בתקופות מאוחרות יותר.

דברים אחרונים אלה עשויים ללמד על המידה שבה משקף הקובץ את מצב המחקר על העשור השלישי: שמה של נקודת ההתחלה של העשור הנידון בקובץ המאמרים שבידיכם, 'מלחמת ששת הימים', ניתן לה לראשונה ככל הנראה בנאום שנשא הרמטכ"ל רב־אלוף יצחק רבין ב־28 ביוני 1967, עת הוענק לו תואר דוקטור לשם כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, בטקס שברוח אותם ימים אפופי הוד הוכתר בתואר 'מעמד הר הצופים'. ההקשרים לבריאת העולם ולמעמד הר סיני היו מובנים לכול. על פי מינוח זה, במרכז הכרך שלפנינו ניצב היום השביעי הארוך שלאחר המלחמה, שהשמש עדיין לא שקעה מעליו עד ימינו. אף כי מאמרי הכרך ודברי המבוא מתייחסים לעשור השלישי, שהסתיים ב־1977, הרי בכתבה ממרחק 45 שנה מן העשור, אי־אפשר שלא לתת את הדעת גם לתהליכים שהחלו באותו עשור והוסיפו להתפתח בשנים שאחריו ולהתרחשויות שהשלכותיהן חורגות מן העשור השלישי. לפי מצב המחקר שהתחוויר לנו במהלך הכנת הכרך שבידיכם, הוא אינו מהווה סיכום אלא פתיחה המצפה להמשך.